

повторить как заклинание свою принадлежность к клану Высоких:

Мы, Высокие, будем стоять!

Но сюжет этого поэтического заклинания не завершается на высокой ноте, Сулейменов, как и баксы, принимающий все беды и болезни мира на себя, возвращается к Степи:

Посмотри, наконец, степь проклятая,

Но моя –

Все вершины в камнях и окурках,

В ожогах от молний [4, 55].

Сулейменов, обостренно чувствующий «времен связующую нить», связанный крепкими

путами с русской и европейской культурой, пишущий на другом языке, в то же время глубоко национальный поэт, как и его кумир, русский национальный поэт А.С.Пушкин.

1. Құттықадам С. Феномен Олжаса, или Вихрь духа // Казахстанская правда. – 2006. – 21 апреля. – С.9.

2. Сулейменов О. Последние мысли Махамбета, умирающего на берегу Урала от раны // Олжас Сулейменов. Избранное. – М.: Художественная литература, 1986. – С. 91.

3. Ауэзов М.М. Времен связующая нить. Литературно-критические этюды. – Алма-Ата: Жазушы, 1972. – 136 с.

4. Сулейменов О. Чем порадовать сердце? // Олжас Сулейменов. Определение берега – Алма-Ата: Жазушы, 1976. – С. 52-55.

Бұлдыбай Анарбай

ШЕШЕНДІК МАҚАЛ – МӘТЕЛ, ШЕШЕНДІК ЖҰМБАҚ

Шешендік толғаудың енді бір үлгісі-мақал мен мәтел. Қазақ халық мақал-мәтелдері ертеке, аңыз, әңгіме, батырлық, ғашықтық жырлар, қара өлеңдер секілді халық туындыларымен қанаттас бірге жасап келеді. Олай дейтініміз У-ХІ ғасырлардан сақталған сирек жазбаларда мақал-мәтелді мол кездестіруге болады. Мысалы: Орхон Енисей жазбасында «Жарық болса сыйлық берер, жақын болса жақсы сыйлық берер», Күлтегінде: «Бастыны еңкейткен, тізеліні бүктірген», Тоныкөкте: «Өлімнен ұят күшті», «Жүканы тарылту оңай, жіңішкені үзу оңай», - деген тәрізді мақал-мәтелдерге кездесеміз.

Ал, ХІ ғасырдағы М.Қашқаридың «Диванилұғат-ат-түрік» деген еңбегінде «Ұлық болсаң, кішік бол, халық үшін бөлек бол», «Кісі аласы ішінде, жылқы аласы сыртында», «Тай ат болса-ат тынар, ұл ер болса-ата тынар», Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігінде»: «Біліп сөйлеген білікке саналар, білімсіз сөз өз басын жояр», «Ауыздан бірде от, бірде су шығар, бірі жанса, бірі сөндірер», - деп келеді.

Мақал мен мәтел-егіз жанр, алайда оларды бір жанр деп қараған дұрысырақ болар. Әрине, мағанасы, құрылысы, атқаратын қызметіне бойлап қарасақ, белгілі бір айырмашылықтар жоқ емес. Мақал аяқталған ойды білдіреді, өз алдына мағынаға ие болады. Мысалы: «Толмасқа құйма, тоймасқа берме». Мәтел дербес тұрып жинақталған ойды бере алмайды, тек бір ойды мегзеп, айқындайды. Мысалы: «Көрегеннен көз ақы алған», «Аяз әліңді біл» т.б

Белгілі этнограф жазушы В.И.Даль «Пословицы русского народа» еңбегінде: «Мәтел-халық сөзімен айтқанда, гүл, ал мақал-жидек», - (1.53) дейді, ал ғалым М.А.Рыбников «Русские пословицы и поговорки» деген еңбегінде «Мәтел-бұл сөз оралымы қалыптаспаған сөйлеу, пікірдің элементі. Мақал-аяқталған пікір, біткен ой», - деп түйіндейді. Көлемі шағын, халық тұрмысын, кәсібін, ой парасатын, дүниеге көз қарасын көрсететін поэтикалық жанрды мақал деп қараймыз.

Қазақтың мақал-мәтелдерін поэтикалық құрылысына қарай: қара сөзді және өлең сөзді деп екі жікке бөлуге болады. Қара сөзді мақал мәтелдер әдетте кемі екі сөзден тұрады, ішкі ұйқасты негізге алады. Сөйлемдер бірыңғай көркем сөзден құралады.

Мысалы: Жақсы ат жанға серік; «Ер шекіспей бекіспейді; Күшіңе сенбе ісіңе сен; Шыдағанға шыдаған; Сезікті секіреді; Ел құлағы елу» т.б.

Мақал-мәтелдердің көбі өлең сөзге құралған, себебі жоғарыдағы мақал-мәтелдердің өзін (қара сөзді) бір тармақ деп қарауға болар еді. Алайда, өлең деп аталу үшін кемі екі тармақ болуы шарт. Жалпы өлең сөзді мақал-мәтелдерді екі тармақты, үш тармақты, төрт тармақты, көп тармақты деп қараймыз.

Қос тармақты мақалдар:

Мысалы: Еттің бәрі қазы емес,

Иттің бәрі тазы емес.

Немесе: Жаңылмас жақ болмайды,

Сүрінбес тұяқ болмайды.

Үш тармақты мақалдар:

Мысалы: Ел күйінгенде күйінген батыр,
Ел сүйінгенде сүйінген батыр,
Ерегісте мыңға татыр, болмаса.

Немесе: Болат қанға тоқтады,
Тентек көпке тоқтады,
Жомарт жоққа тоқтады.

Төрт тармақты мақалдар:

Мысалы: Тауда туған құлынның,
Екі көзі таста болар.
Ашаршылықта туған баланың,
Екі көзі аста болар.

Немесе: Жетімшілік көп көрген,
Үш шақыртпай «ә» демес.
Ашаршылық көп көрген,
Өзі тоймай «мә» демес.[2. 231]

Мақал-мәтелдер өлең тектес болғандықтан да олар белгілі бір ұйқасқа құралады. Ұйқас өлең сөзді мақалдардың негізгі қасиеті. Мына бір мақал-мәтел тектес шешендік сөздер алғаш шалыс ұйқасқа, сонан соң кезекті ұйқасқа, соңында қара өлең ұйқасына құрылған.

Айталық: Жаман сайға су түссе,
Өткел бермес көшуге.
Жаман кісіге мал бітсе,
Сусын бермес ішуге.

Сондай-ақ мақал-мәтелдерде әдеби-көркемдеу тәсілдері де сан алуан қолданылып отырады.

Мысалы: Шешенің судай төгілген,
Тыңдаушың бордай егілген.
Көлден кетсе жалғыз мұң,
Елден кетсе жалғыз мұң. [2. 321]

«Іштен шықан шұбар жылан», не «Тұяқты тұяқ жібермейді», немесе «Көз-қорқақ, қол батыр». Енді бір мақал-мәтелдерде батырлар жырындағыдай әсірелеу кездеседі.

Мысалы: «Қылауын тапса қар жауар», «Көп түкірсе-көл», «Сырдың суы сирағынан келмейді» т.б.

Бұларда айрықша көзге ұратын басындағы қайталау және аяғындағы қайталау.

Мысалы: Көп көрген нұсқа,
Көп істеген ұста.
Тау тасымен көрікті,
Табак асымен көрікті.

Мақал-мәтелдерден және бір байқағанымыз, онда бір-бірімен қарама-қарсы сөздердің жиі пайдалануы:

Дос жылатып айтады,
Дұшпан күлдіріп айтады.
Көрдім деген» көп сөз,
Көрмедім» деген бір сөз.

Тағы бір айтарымыз, мақал мен мәтелдерде ассонанс пен аллитерациялардың молдығы.

Мысалы: Жаман атқа жал бітсе,

Жанын торсық байлатпас.

Жаман адамға мал бітпес,
Жанына қоңсы қондырмас.[2. 431]

Сонымен, мақал-мәтел халықтың сан ғасырлық көрген, білгенінен, бастан кешкенінен қорытқан ақыл-ой жиынтығы, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні, әрі шешендік өнердің шағын туындысы.

Қазақ әрқашан түспалдап, меңзеп сөйлеуді сүйетін халық. Сонау жаугершілік заманда қазақ еліне келген елшіні біреулер «кұртайық» десе, екіншілері «босатайық» десіп, ақыры Төле, Қазыбек, Әйтеке тұжырымына қол қойыпты. Төбе басына келген үшеудің көз алдында бір топ қаз көлге келіп қоныпты. Сонда Төле би түс-палдап, жұмбақтап:

- Мына көлдің алар ма еді қазын атып, - дейді.

- Оғың шығын болмасын жазым атып, - дейді Әйтеке.

- Құтылмастай пәлеге қалып жүрмейік,

- Қаз екен деп, перінің қызын атып, - дейді Қазыбек.

Осымен сөз бітіп, елшіге тимей, еліне қайтарылады. Тағы бір мысал: Наурыз деген байдың бір жақсы келіні болыпты. Келіннің күйеуі арық, қызғаншақ, нашар адам екен. Сонда келіп отырған Адай Тоқан деген кісі келіншекпен түспалдай, әзілдей жұмбақтасып:

Мәністің де мәнісі бар,

Мәніссіздің мәністінде не ісі бар?

Біреулер құландынға қу ілдіреді,

Соның қандай әдісі бар?

- дегенде оған Дәрі деген әлгі келіншек былай жауап қатыпты:

- Иә, мәністің де мәнісі бар,

Мәніссіздің мәністімен не ісі бар?

Құландының бағуы табылып бабына келсе,

Қу түгіл құлан ілетін дәмесі бар.

Сонда Тоқан:

- Құландын қу асық,

Қу суға асық.

Ал, балалар, ат әкел,

Ауыз жыртар құр қасық, - [2. 112]

деп аттанып кетіпті.

Белгілі Сырым шешен бір қызы бар үйде отырып, қызды сынау үшін жұмбақтай:

Мынау үйдің міні жоқ, бірақ шаңырағы шалқақ екен, - депті.

Сонда қыз өзі туралы түспалды түсініп:

Шаңырағы шалқақ болғанмен, түтіні түзу шығады, - депті.

Қыздың ақылдығына риза болған Сырым осы қызға үйленген екен.

Болмаса, мынаған көңіл қойып көрейікші. Ертеде қыз бен әкесі жолаушылап келе жатып жол сұрауға бір қойшыға бұрылыпты. Қойшы жол көрсеткен соң:

- Бәрекелді, қыздың мінген жорғасына,

Бұл қызды ерткен жігіт жолы болмасын ба? - дейді.

Сонда қыз атының басын тежеп:

Есі кеткен есер қойшы,

Менің шешемнің шешесі,

Бұл жігіттің қайын енесі,

Сонда біздер несі? - дегенде әкесі мен қызын шатыстырып әзілдеген қойшы ұялып қалыпты. Осындай жұмбақтай түспалдауды, не тосын сұраққа табанда сөзбе-сөз жауап қайтаруды шешендік жауаптасу дейміз. Бұған Сырым шешеннің сөзінен біраз мысал келтіруге болады.

Сырым бір жылы орта жүзге барғанда сол елдің жас биі бірнеше сұрақ қояды, сонда Сырым оған былай деп жауап береді:

- Сіз ағайынды нешеусіз?

- Мен ағайынды екеумін.

Сізді Даттан ағайынды он бір деп естуші едік. Менің Даттан ағайынды он бір екенім рас, бірақ олардың маған қажеті қанша? Менің ағайынды екеумін дейтінім, біреуі-өзім, екіншісі-халқым еді.

- Өтірік пен шынның арасы неше шақырым?

- Өтірік пен шынның арасы төрт елі. Көзбен көрген шын, құлақпен естіген өтірік, - дейді Сырым.

- Ат не үшін шабады?

- Ер не үшін шабады?

- Ат шабысына қарай шабады.

- Ер намысына қарай шабады.

Болмаса, бірде хан Сырымның баласы Қазыны тұтқынға алып: «Бес сұрақ беремін, соған жауап берсең босатамын», - дейді.

- Қатын деген не?

Бала деген не?

Қыз деген не?

Мал деген не?

Инабат деген не?

Сонда Қазы іркілместен былай жауап беріпті:

- Қатын тұрақ емес пе,

Бала шырақ емес пе,

Қыз өріс емес пе,

Мал көріс емес пе,

Инабат ердің азығы емес пе,

Инабатты ер елдің азығы емес пе.

Енді бірде Сырымнан:

- Саудагер мұраты не?

Дау мұраты не?

Жол мұраты не?

Қыз мұраты не? – деп сұрапты. Сонда Сырым:

Саудагер мұраты - ұту,

Дау мұраты - біту,

Жол мұраты - жету,

Қыз мұраты - кету, -

деген екен.

Орта жүз Қаржас Шорманның баласы Мұса көп кісімен Қанжығалы Саққұлақ шешенге амандасқалы келе жатып, жанындағы көпшіліктен бес ауыз жұмбақ сұрайды:

Ағат деген немене?

Сағат деген немене?

Қанат деген немене?

Жанат деген немене?

Ханым деген немене?

Бұл жұмбақтардың шешуін қасында еріп келе жатқандар таба алмай

- Мырза, біз жұмбағыңыздың шешуін таба алмадық, өзіңіз шешіп беріңіз,-дейді.Сонда Мұса мырза:

- Арғының ағасына бара жатырмыз ғой, мұны сол кісіге шештірейік, -дейді. Келген соң Мұса жұмбақты Саққұлаққа айтады.

Екі кісі ұрысса,

Ағат емей, немене!

Екі жақсы сөйлесе,

Сағат емей, немене!

Мінген атың болдырмай,

Мәрелі жерге жеткізсе,

Қанат емей, немене!

Жаның емей немене! - деп тоқталмастан шешіп беріпті. Жұмбақтау сөз арқылы ғана емес, ымдау, құралдар пайдалану арқылы да жүзеге асып отырған. Мұндай жұмбақтау шешендік сөздің нағыз шыңы деген абзал. Бұл сөз арқылы берілмейді. Тек ыммен берілгендіктен, кез келген шешен, болмаса алғыр ойлы адамның өзінің шешуі оңай дүние болмаса керек. Осы бір шешендік жұмбақты әлі күнге дейін еш зерттеуші сөз еткен жоқ.

Көне дәуірде туған ертегілер арасында «Аяз бидің» алатын орны ерекше. Ол ертегінің нәтижесі: «Аяз би - әлінді біл» деген мәтел. Осы «Аяз би» ертегісінде біз айтып отырған ымдау шешендігі.[3. 331]

Мысалы: Уәлі байдың Меңді деген қызы 15 жастан бастап күйеу таңдап жиырма жылдай отырады. Жасы отыз бесте. Соған үйленеміз деген талай мырзалар жиыналып,келіп-кетіп жатады. Мұны естіген Жаман «Менде барып көрсем қайтеді», - деп ойлап, кешке жұрт орынға отырған соң, жайлап қыздың үйіне барады. Есікті қағып еді, бір әсем келіншек шығып:

- Не жұмысыңыз бар? - деп сұрайды.

- Менің жұмысым сенде емес, қызда, бар, қызға айт, - дейді.

Келіншек күліп, қызға барып:

- Бикеш-ау, күйеу таңдаймын деп, сен де жұртты басындырып болдың-ау, адам көргісіз бір жаман кісі «сенде жұмысым бар» дейді. Сенен ол дәме етіп келген білем, - деп қал-жыңдайды. Қыз жымысып күліп:

- Ол қарауға жаман болғанымен, қандай кісі екенін қайдан білесің, мынаны алып барып бер, - деп жеңгесіне гауһар тас, пышақ, табақ және қайрақ беріп жібереді. Жеңгесі ол заттарды апарып берген соң, Жаман қолына алып қарап тұрады да:

- Бар, мұның құралын алып кел, - деді.

- Ойбай, әлгі жаманың мұның құралын әкел дейді, - деп жеңгесі қызға қайтып барады.

Қыз:

- Жарайды, - деп жеңгесіне балға мен төс береді.

Жаман балға мен төсті алған соң, төске қойып балғамен қайрақты ортасынан бөлді. Табақты уатты. Пышақты желкесінен сыдырды, гауһар тасты қақ жарды да:

- Мә, бикешке алып бар, - деп, келіншектің қолына береді.

Сынған заттарды көрген соң, қыз ұшып тұра келіп:

- Сол адам шайтан болмай адам болса, менің тап баратын кісім, шақыр мұнда! - дейді. Жеңгесі не дерін білмей, Жаманды шақырып келді. Қыз оны құрметтеп қарсы алады.

Мұнан соң ертегіде Жаманды Уәлі жігіттері ұстап алады, оны ханға апарды, ақыры хан оны шындығын айтпағаны үшін дарға асуға бұйрық береді. Ақыры Жаман дар ағашына асылғанда белгісіз бір жан ақбоз атпен, ақ киіммен перде жауып келеді, арқанды қияды да, құлап түскен Жаманның көкірек тұсына қылышын көлденеңнен тастап жүре береді. Есін жиған Жаман өзін ханға апаруын өтінеді. Жендеттер хан алдына әкелген соң, ханға мынадай сырды жайып салады:

Мен барып Уәлі байдың қызына сырттай хабарласқанда, ол маған бір табақ, бір қайрақ, бір пышақ, бір гауһар тас беріп жібереді. Онысы: «Қайрақтай болып үгітілгенше, табақтай болып уатылғанша, пышақтай болып басы кесілгенше, сыр айтпайтын кісі мына гауһар тастай жарып мені алады», дегені еді. Сол сырды «пышақтай болып басым кесілгенше» - деп, пышақты желкесінен сындырып, «қайрақтай болып үгітілгенше» - деп, қайрақты уатып, «табақтай уатылғанша» - деп, табақты сындырып, «сыр шашпаймын, гауһар тастай жарып сені алам» - деп,

гауһар тасты қақ бөліп, уәде беріп едім. Сол себепті мана шынымды айтпап едім. Қыздың мені аяп, ақ боз атқа мініп, бетіне перде жауып, дардың жібін қиып, көкірегіме көлденең қылыш тастап кеткені: «Мен үшін күнәсіз өлме, ерлігіңді көрдім. Қылыш үстінде серт жүрмейді деуші еді, антыңды қайтып ал», - дегені еді. Өзі рұқсат берген соң, шынымды айтып отырмын, - деп, Жаман сөзін аяқтайды.

Шешендіктің тағы бір түріне мысал:

Сырым жас кезінде батасын алайын деп Бекен қартқа барады. Бекен қарт Сырымнан келген жұмысын сұрайды. Сонда Сырым:

- Менің сізге келген жұмысым - біріншіден, сіздің батаңызды алайын екіншіден, әр түрлі ақыл сұрайын деп келдім, - дейді.

Бекен «саған батамды берейін, сен жас болғанымен елге бас болғандай бала екенсің», - деп бата береді:

Арқаң қара нардай жауыр болсын,
Мінезің қара жердей ауыр болсын,
Өкпең жоқ, кеудең толы бауыр болсын,
Құлағыңнан сыбыр кетпесін,
Үйіңнің сыртынан дүбір кетпесін,
Жасың жетпіске жетпесін, -

дейді. Бұл батасын Сырым шешіп беріп, бір-неше сөз сұрайды. Ол Бекен қарттан: «Қатты жерге қақ тұрады, қатты адамға мал тұрады», - дейді. Бұл сөздің мәнісі неде? - деп сұрапты. Сонда Бекен:

- Қатты адамға мал тұрар, қайырымы жоқ кәпір болса, қатты жерге қақ тұрар, шөп шықпайтын тақыр болса, - депті.

Сырым: «Жігіттің дос пен қасын қалай айырады?» - деп сұрайды.

Бекен:

- «Досың алыста, қасың жақында, жаман туысқаннан жақсы жолдас артық» - дейді. Сырым Бекен батасын алып, ақыл сұрап болған соң, ат шапанын сыйлап, жүрейін деп тұрғанда Сырымға қарап, қарт басын шерткен екен.

Сырым оған аузын ашып, тілін көрсетіпті. Сонымен Сырым Бекенмен қоштасып аттаныпты. Сырымның қасындағы жодастары Сырымға «Бекен сізге басын шертті, оған сенің тіліңді шығарғаның не?» - дейді. Сонда Сырым: «Ол кісінің маған басын шерткені», - «басқа бөле неден» дегені еді, менің оған тілімді шығарғаным «басқа бөле қызыл тілден дегенім», - депті.

Міне, Бекен мен Сырым шешеннің ымдасуы шешендік сұрақ пен шешендік жауаптың мысалы. Шешендік өнердің айта берсек, алуан түрлі болатыны осыдан көрінсе керек.

2. Шешендік сөздер. Алматы, 20011. -325 бет
 3. Төреқұлов Н. Қазақтық 500 би- шешені. Алматы, 2009. – 459 бет.

В статье рассматривается ораторское искусство казахского народа.

* * *

The article deals with the oratorical art of the Kazakh people.

Бұлдыбай Анарбай

АҚЫНДАР АЙТЫСЫНЫҢ ТИПОЛОГИЯСЫ

Қазақ халқы мен түркі халықтарындағы бүгінгі күнге жеткен айтыс жанрының ортақ сипаттары мен дара ерекшеліктерін тұтастықта қарастыру айтыс жанрының қыры мен сырын аша түсері анық.

Осы тұрғыдан келгенде басқа халықтарында кездесетін айтыс жанрларының түрлерін айқындау, кешенді түгендеп, жинақтау, оны жіктеу, топтау, саралау, зерделеу де қызықты мәселе.

Айтыстың байырғы замандағы ілкі түрлері жар-жар, бәдік, өлі мен тірінің айтысы түрлері әлемнің басқа елдеріндегі рухани мұралармен бірлікте зерттеу айтыс жанрының көкжиегін кеңейте түседі. Сонымен бірге қазақ пен түркі тектес халықтар айтысы әу баста салтпен тұтастықта өмір сүріп, кейіннен жанр ретінде даму барысында жеке ақындардың сөз сайысына айналғаны шындық. Қайымдасулар, қағысулар, жұмбақ айтыс, жекпе-жек айтыс түрлері түркі тектес халықтарда ортақ сипатта екендігі айқын.

Түркі халықтарының рухани өмірінде айтыстың орны ерекше. Айтыс түрлі салтанаттарда, мейрам күндерінде ұйымдастырылып, халық назарына ұсынылып, үнемі халықтың көңілінен шығып отырған. Қазіргі таңда айтыс теледидардан әр апта сайын беріліп, кейінгі ұрпақтың бұл дәстүрді танып білуі көзделіп, ескіден келе жатқан мұра жаңғыруда.

Түркі халықтарының ішінде қазақ айтысы төкпелігімен, эпикалық сарынымен көркем сипатта.

– Қазақ пен түрік, сонымен бірге әзербайжан, қырғыз, қарақалпақта айтыс екі ақынның бірін-бірі суырыпсалма түрде жыр сайысында жеңетін жеке жанр ретінде дамып, көркем өнер түріне айналған. Яғни, ақындар айтысының ата дәстүрі қазақ пен түрік, әзербайжанда бүгінгі күнге ұласып отыр.

«Бәдік», «өлі мен тірінің айтысы», «Жар-жар» секілді байырғы айтысқа баспалдақ болған ғұрыптық сөз үлгілерін (әдет-салт айтысы)

тексерген қазақ ғалымдары айтыс жанры әу баста қандай бір рәсімді атқаратын кезде топтық (хормен) түрде айтылатын белгілі дәрежеде формулалы өлең болған, кейіннен дами келе екі айтыскердің өнер сайысына (ақындар айтысы) айналған деген қорытынды жасаған. Бұл ғылыми түйіннің түрік айтысының эволюция-сын анықтауда да бағасы зор. Мәселен, түріктегі той-думанда орындалатын чың, атпа секілді қарсылықты өлеңдер топпен айтылады, ал ақындар (ашықтар) айтысы екі айтыскердің жыр бәсекесіне айналған.

Сонымен, айтыс жанрының бағзы бастауында ғұрыптық сөз үлгілері елеулі орын иеленгені анық, әйткенмен осы өнер түрінің алғашқы жазба мұраларда белгіленуі Махмұт Қашқаридың "Диуани лұғат-ит-түрк" атты кітабындағы Қыс пен Жаздың айтысы, Жүсіп Баласағұнның "Құтты білік" дастанындағы бастан-аяқ сұрақ-жауап түрінде келетін талас-тартысты Күнтуды Елік (Әділдік), Айтолды (Дәулет), Өгдүлміш (Ақыл), Одғұрмыш (Қанағат) арасындағы өмір, қоғам, табиғат төңірегінде пікірталас, сонымен бірге Қожа Ахмет Иасауидің "Диуани хикметінде" кездесетін жұмақ пен тозақтың таласын айтыс үлгісі деуге болады. Бұл жайт мысал түріндегі айтыстардың ежелгі заманнан бері классикалық дәрежеде дамып қалыптасып, түркі халықтарының ортақ жазба әдебиетінде де көрініс тапқанын білдіреді.

Сонымен бірге түркі халықтарының барлығында ортақ кездесетін жұмбақ айтыс үлгісі де айтыстың жанаша нұсқасы емес, керісінше ең ескі бір үлгісі екендігі байқалады. Себебі, жұмбақ айтыста қозғалатын мәселелер, мысалы жердің, ай-күннің, жұлдыз бен ғарыштың жаратылу тарихы, өсімдіктер әлемі туралы, әулие-әнбие, пайғамбарлар жайында қойылатын күрделі діни-пәлсапалық сұрақ-жауаптар мифтік дәуірге жетелейтін көне ұғымдарды елестетеді. Мұндай жаратылыс туралы мағыналы сұрақ-тарды жұмбақ етіп жасыру әлем халықтарының сөз мұра-